

Певні претензії є до формулювання назви монографії та визначення її хронологічних меж. Так, сумніви викликає поняття «холодна війна», котре бачимо у назві праці, оскільки дискусія щодо визначення її хронологічних меж триває. А, отже, змістове наповнення, проблема безперервності, початку і кінця цього періоду залишаються полем інтенсивного аналізу⁶. Визначаючи в тексті монографії хронологічні рамки як 1942–1991 рр., дослідниця дотримується історичної логіки: від виникнення феномена примусової праці до розпаду СРСР. Однак ця слушна щодо завдань монографії логіка суперечить поняттю «холодна війна». Ще одне зауваження стосується іменного покажчика, що конче необхідний для такої «заповненої» людьми (істориками, політиками, жертвами, пересічними громадянами) праці.

Попри зауваження, можна зазначити, що монографія Г.Грінченко становить собою цікаве, інноваційне та ґрунтовне дослідження, яке, з одного боку, викликає подальші роздуми стосовно теоретичних проблем із вивчення пам'яті про примусову працю оstarбайтерів і процесу формування колективних уявлень про них, а, з іншого боку, є неабияким внеском у збагачення сучасного історичного знання в концептуальному, фактологічному та історіографічному ракурсах.

¹ Степанов Б. Места истории в зеркале памяти // Отечественные записки. – 2008. – №4 (<http://www.strana-oz.ru/?numid=45&article=1704>).

² Грінченко Г.Г. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции // Военно-историческая антропология: Ежегодник, 2003/2004: Новые научные направления. – Москва, 2005. – С.352–364; *Её же*. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. – Краснодар, 2009. – С.9–42; Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.10. – Ч.І. – К., 2006. – С.14–21; *Її ж.* (Авто)біографічне інтерв'ю в усно-історичних дослідженнях: до питання про теорію аналізу // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.59–76; *Її ж.* Оstarбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Х., 2008. – С.7–20 та ін.

³ Mitscherlich M., Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. – München, 1967.

⁴ Детальніше про концепцію ідеолого-герменевтичного світу див.: Барулин В.С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. – Санкт-Петербург, 2000. – 431 с.

⁵ Гусейнов Г. Язык и травма // Новое литературное обозрение. – 2008. – №94 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/gg14.html>).

⁶ Детальніше про це див.: Феномен «холодной войны» в международных отношениях XX века: итоги и перспективы исследования // Новая и новейшая история. – 2006. – №6. – С.73–100.

О.В.Стяжкіна (Донецьк)

Жванко Л.М.

Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.

У сучасній українській історіографії поява дослідження, присвяченого соціальним процесам у роки Першої світової війни, безумовно, є подією, оскільки гуманітарні проблеми в окреслений період усе ще потребують ґрунтовного опрацювання. Понад усе це стосується осмислення такого складного соціального явища, як біженство. Досі цю проблему було представлено, головним чином, публікаціями в наукових збірниках¹, сюжетами у дисертаційних роботах² та дослідженнях української регіоналістики³. Значним кроком у дальшому вивченні цього явища стала нова монографія Л.Жванко⁴. Ця книга – квінтесенція понад сорока публікацій авторки у вітчизняних і зарубіжних виданнях, кількарічної копіткої роботи зі збору та впорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових органів самоврядування та ін.

Відтак, запропоноване дослідження – надзвичайно цікавий і, певною мірою, унікальний збірник документів з історії біженства Першої світової війни, де розміщено 250 уперше виявлених та введених до наукового обігу невідомих до цього часу історичних документів архівних документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської,

Полтавської, Харківської та Херсонської областей. При цьому слід відзначити, що видання такого змісту – перша спроба у сучасній вітчизняній історіографії Великої війни 1914–1918 рр.

Структурно книга складається зі вступу («Слово до читача», с.8–14), історіографічного сюжету («Проблеми історіографії», с.16–32), двох розділів («Біженство Першої світової війни в Україні: проблеми, пошуки, коментарі», с.34–110; «Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення», с.112–333), анотацій, поданих українською, російською й англійською мовами та географічного покажчика. Оскільки запропонована робота – збірник документів, то вона доповнена списком скорочень, зауваженнями археографічного характеру та переліком документів.

Важливим елементом монографії стали 8 таблиць, в яких зведено значний масив цифрового матеріалу щодо визначення кількості біженців в українських губерніях і губернських центрах (1915–1916 рр., с.41–42), статовий зріз біженства у Катеринославській губернії (зима 1915–1916 рр., с.44), кількість біженців в українських губерніях (літо 1917 – зима 1918 рр., с.62) та польських біженців із Королівства Польського із зазначенням губернії перебування й походження (1918 р., с.81), асигнування коштів зі скарбниці Української Держави на потреби біженців (квітень – грудень 1918 р., с.108–109) та ін.

Метою своєї роботи Л.Жванко визначила «висвітлення проблеми біженства Першої світової війни як соціального явища в Україні» (с.10). При цьому авторка зосередила головну увагу на документальному блоці, оскільки саме запропоновані джерела, на її думку, дозволять читачеві зробити самостійні та неупереджені висновки. Відповідно до мети були окреслені й хронологічні межі дослідження. При цьому досить важливо, що праця охоплює весь період Першої світової війни, крізь призму якої відображено діяльність владних структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. Авторка вмотивувала відсутність сюжету про діяльності владних структур Директорії, як одного з етапів Української революції 1917–1921 рр., у царині біженства, роблячи наголос на хронології війни та біженства. Своєю чергою революційні події 1917–1918 рр., безумовно, можна назвати наслідком цього світового конфлікту. Зазначимо, що вмотивованими є й територіальні межі дослідження, які охоплюють «східний вектор біженства», тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали ядром Української Народної Республіки та Української Держави.

Авторка вперше запропонувала як один із варіантів, який, зрозуміло, не претендує на вичерпність, періодизацію перебування біженців в Україні: «І-й етап: осінь 1914 р. – зима 1916 р. – процес евакуації біженців та розселення їх у тиллових губерніях Російської імперії. II-й етап: весна 1916 р. – весна 1918 р. – перебування у тиллових губерніях та підготовка до реевакуації, започаткованої в часи Української Центральної Ради. III-й етап: літо – зима 1918 р. – процес повернення біженців до своїх домівок за доби Української Держави».

У вступі авторка окреслила актуальність дослідження, наголосивши, що «в Україні ця війна забута, та і, за великим рахунком, пам'ять про неї нікому не потрібна [...] пам'ять просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту» (с.8). Крім того, Л.Жванко, провівши історичні паралелі, акцентувала, що на початку ХХІ ст. проблема біженства більш, ніж актуальна, і потребує міжнародного вирішення.

Дослідниця, аналізуючи стан наявної літератури із вказаної проблематики, виокремила пріоритетні напрямки вивчення, на основі яких і розгортає історіографічний сюжет. До важливих вона зараховує «семантичні особливості поняття «біженець», «вигнанець», «переселенець» відповідно до тогочасних умов; основи державної політики Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у сфері соціального захисту біженців, становлення та діяльність відповідних державних структур; процес евакуації біженців (добровільний і примусовий), організація допомоги на шляхах їх транспортування та ін.; роль місцевих самоврядувань, громадських, етнічних, жіночих та інших спілок у налагодженні життя біженців; напрямки допомоги біженцям (розселення, забезпечення житлом, одягом, харчами, медичне обслуговування, працевлаштування, навчання дітей, опіка сиріт та пристарілих, пошук загублених у дорозі членів родин, юридичні консультації та ін.); проблеми різних груп біженців за статевою, етнічною, становою ознакою, що дозволить

визначити особливості, як це почасти вже зроблено при вивченні долі біженців представників духовництва різних єпархій України» (с.21).

В історіографічному блоці Л.Жванко показала свою фахову обізнаність з європейською, російською та вітчизняною літературою. Водночас вона дійшла висновку, що тема біженства «залишається відкритою для істориків і спонукає їх до нових пошуків» (с.31).

У першому розділі, в якому визначені такі складові, як «Біженство Першої світової війни на українських землях часів Російської імперії», «Біженство за доби Української Центральної Ради», «Біженство за Гетьманату П.П.Скоропадського», дослідниця аналізує головні проблеми, з якими зіткнулися ці державні утворення у царині біженства. Підтвердженням її теоретичних узагальнень слугують підібрані за хронологічним принципом документи у другому розділі – «Доба Російської імперії (осінь 1914 – весна 1917 рр.)» (документи №1–149), «Доба Української Центральної Ради (весна 1917 – 29 квітня 1918 рр.)» (документи №150–203), «Доба Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)» (документи №204–250).

Авторка аргументує, що біженство, у всій його багатогранності стало надто вже складним і, за великим рахунком, несподіваним у таких масштабах випробуванням для воюючих держав, а особливо Російської імперії. При цьому дослідниця наголошує, що «російська влада сама створила цю проблему в такому катастрофічному вимірі. І причиною того стала низка наказів, спрямованих на виселення цивільного населення із зони відступу російських армій» (с.35). При цьому вона доводить, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи руху біженців (с.36).

Авторка відкидає тезу окремих дослідників про відсутність будь-якої допомоги біженцям із боку влади та громадськості на шляхах їх евакуації у 1915 р., аргументовано, на основі архівних документів висвітлюючи зусилля Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст і Тетянинського комітету у справі організації певної схеми руху біженців та надання їм допомоги. Важливою, на думку дослідниці, є проблема встановлення чисельності біженців, розселених в Україні. Л.Жванко наводить щорічні кількісні дані перебування біженців від 420 361 особи у листопаді 1915 р. до 914 000 осіб у лютому 1918 р., наголошуючи, що «значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, з яких Катеринославська, де знайшли притулок 227 942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії [...] Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести будь-які статистичні збори даних» (с.40). Дослідниця наголосила на участі українського жіноцтва в діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету, по-новому акцентувала увагу на заходах духовництва різних конфесій, етнічних комітетів у справі опіки біженців на українських землях.

До позитивних моментів роботи слід віднести ґрунтовий аналіз законотворчої діяльності та формування структур, що опікувалися біженцями у часи Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. При цьому авторка ґрунтовно аналізує процес створення Особливої наради з улаштування біженців. Дослідниця припускає, що на початку війни влада імперії не мала на меті створення окремої державної структури, яка б займалася біженством, оскільки вже функціонував Тетянинський комітет. Крім того, досвід попередніх воєн показував, що біженцям було не настільки багато, аби спеціальні владні органи опікувалися їх долею (с.54–55). Л.Жванко намагається відстежити діяльність Особливої наради з улаштування біженців уже після падіння царського режиму, а також Тимчасового уряду Росії. Відтак, дослідниця вперше серед істориків біженства Першої світової війни, як вона пише, постімперського простору, звернулася до окресленої проблематики⁵.

На особливу увагу заслуговує матеріал, присвячений діяльності владних структур УЦР–УНР, оскільки цей період у вітчизняній історіографії практично залишається недослідженим. На думку Л.Жванко, «доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії до власне української, створити яку прагнула УНР» (с.63–64). Дослідниця на конкретних фактах довела, що завершити цей процес удалося вже за гетьманату П.Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тих умовах формувати власну вертикаль органів допомоги біженцям. Значну увагу авторка зосередила на негативних чинниках, головним чином зовнішніх, що гальмували діяльність УЦР у сфері допомоги біженства. Серед переліку

завдань, які належало вирішити, були небажання Тимчасового уряду Росії визнавати правомочність Генерального Секретаріату, що породжувало численні непорозуміння та зволікання; радянська інтервенція та пов'язані з нею масові пограбування й вивезення збіжжя з України, а, відтак, погіршення продовольчої ситуації; зростання і без того високої інфляції й фактичне безгрошів'я УЦР восени 1917 р. зводило нарівень будь-які плани та сподівання розбудови України, а серед іншого – реалізацію програм допомоги біженцям (с.64–65).

Важливо, що дослідниця торкається досі невідомої сторони діяльності української делегації у Бересті-Литовському, коли саме вітчизняні дипломати порушили перед державами Четверного союзу питання про організацію реєвакуації біженців Першої світової війни. На жаль, представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як противагу Росії, отримання ринків збуту своїх товарів та джерело сільськогосподарської продукції, не зважали на гуманітарні пропозиції української делегації (с.80).

Дослідниця, аналізуючи політику Української Держави у сфері соціального захисту біженців, наголосила, що «українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної належності. Важливими були положення про відшкодування збитків, завданих біженцям війною та допомоги з відновлення житла біженців, головним чином у повітах Волинської та Подільської губерній» (с.84). Принциповим моментом у справі біженства стала спадкоємність відповідних структур УЦР та Української Держави, адже у стислі терміни необхідно було виконати величезний обсяг підготовчих робіт до реєвакуації. В основу діяльності нової влади у царині біженства було покладено розроблений навесні 1918 р. фахівцями біженецького департаменту МВС УНР план реєвакуації.

Авторка ґрунтовно аналізує процес підготовки та повернення біженців додому. Загалом реєвакуація іноземних біженців з України за час правління П.Скоропадського, як свідчать архівні документи, ішла до свого логічного завершення. Про нагальність вирішення проблеми біженства, як установила Л.Жванко, в Українській Державі свідчило й асигнування зі скарбниці на організацію реєвакуації понад 13 856 542 крб (с.108–109). Проте виконати план реєвакуації, на її думку, «вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Повернення українців із Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в радянській Росії. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни» (с.109).

Цікаво, що дослідниця на сторінках своєї книги веде заочну наукову полеміку з британським істориком, доктором економічної історії з Манчестерського університету, одним з європейських дослідників біженства в часи війни у Російській імперії П.Гетреллом стосовно мобілізації біженців у «хрестовий» похід на підтримку національного відродження⁶, його тези щодо відчуття гордості у «багатьох жінок (біженок – П.Г.-Н.) від того, що вони взяли на себе додаткові обов'язки»⁷ та ін.

Для аргументації своїх думок Л.Жванко використала документи різного характеру. Перш за все, нормативні акти доби Російської імперії («Положення про Комітет її імператорської високості великої княгині Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій» (документ №3), витяги із закону та положення про забезпечення потреб біженців (документ №43), витяг із Керівних положень з улаштування біженців (документ №99)), Української Центральної Ради (витяг із постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України» (документ №186), витяг із постанови Ради Народних Міністрів УНР про затвердження плану реєвакуації біженців (документ №200)) та Української Держави («Положення та проект тимчасових штатів департаменту у справах біженців Української Держави» (документ №231)). Серед решти документів – витяги з різних постанов, наказів, ухвал, обіжників, листування органів влади та самоврядування, громадських спілок, етнічних комітетів, різні статистичні звіти, в яких зібрано значний фактологічний і статистичний матеріал. Окремо доцільно виділити різні звернення та листи біженців до владних структур, які наочно демонструють становище цих людей, їх прагнення та проблеми (документи №24, 26, 159).

Матеріали періодичних видань представлено зверненнями місцевої влади до населення щодо участі у благодійних зборах, завітками і повідомленнями про конкретні заходи надання допомоги біженцям, відкриття нових притулків, майстерень, шкіл та ін. Окремо слід указати на витяги із тих статей, що мали узагальнюючий, аналітичний характер щодо пояснення біженства як явища (документ №49). Загалом документи підібрано таким чином, що вони дають можливість скласти цілісну картину життя біженців на українських теренах, розкрити процес та особливості діяльності центральної влади й місцевого самоврядування на різних етапах Першої світової війни тощо.

Авторське бачення проблеми подане живою мовою, із доречно вкрапленими порівняннями, образними зворотами, що робить читання легким та цікавим. Приємне враження справляє й поліграфічна культура видання – тверда палітурка, її цікавий дизайн. Книга, як і будь-яке видання, має окремі вади технічного характеру, які аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку. Зрозуміло, що цілком логічним мав бути у монографії й іменний покажчик. Проте у його укладанні в даному випадку є певні труднощі поєднання прізвищ, оскільки вони подані українською й російською мовами. До того ж, досить складно відшукати повні імена людей для правильного написання ініціалів. Очевидно, саме цим і керувалася авторка, подавши лише географічний покажчик.

Безумовно, рецензоване видання є оригінальним дослідженням з історії соціальних процесів Першої світової війни, яке, вочевидь, стане у пригоді не лише фахівцям, а й усім, кому небайдужа історія України. Упевнені, що ця книга стане фундаментом для подальших ґрунтовних студій Л.Жванко та написання нею узагальнюючої монографії з обраної тематики.

¹ *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132; *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.255–269; *Сегеда Г.В.* Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.136–146; *Сулига І.Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–235; *Донік О.М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.61–86.

² *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.; *Берест І.Р.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009. – 20 с.

³ *Багас Л.М.* Вирішення проблеми біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни // www.nbuv.gov.ua/portal/soc...vurimerry%20problem.pdf; *Турченко Г.Ф.* Зміни в етнічному складі населення Південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни // www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp43-202-2007pdf

⁴ 2007 р. у Харкові Л.Жванко опублікувала працю «Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)».

⁵ *Курицев А.Н.* Беженство // Россия и Первая мировая война: Мат. Междунар. науч. коллоквиума. – Санкт-Петербург, 1999. – С.129–146; *Цовян Д.Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – С.186 (<http://diss.rsl.ru/diss/05/0752/050752012.pdf>).

⁶ *Гетрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны // Исторические записки. – Москва, 2001. – С.65.

⁷ *Гетрелл П.* Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война... – С.115.

П.П.Гай-Нижник (Київ)